

המפגש בין לוחמים יהודים בצבא האדום לשואה¹

במאמר זה אבקש לבחון כיצד השפיע המפגש הבלתי אמצעי עם תוצאות השואה על התחושות הלאומיות של צעירים יהודים, חניכי המשטר הסובייטי, שנמנו עם הלוחמים היהודים בצבא האדום. מדובר בעיקר בצעירים אשר ערב המלחמה עם גרמניה הנאצית היו רחוקים מן היהדות ומכל גילוי שלה.²

בארבע שנות המלחמה הסובייטית-גרמנית (יוני 1941-מאי 1945) גויסו לצבא האדום בין 300,000 ל-500,000 יהודים,³ שחלקם השתתפו בקרבות הקו הראשון. עבור מרבית הלוחמים הייתה הלחימה המתמשכת במשך שנים בבחינת אירוע טראומתי, שהשאיר בהם את עקבותיו לאורך זמן. מבחינה זו לא נבדל הלוחם היהודי מחבריו לנשק הלא-יהודים. מה שייחד את החייל היהודי, לעומת זאת, היה המפגש הישיר והבלתי אמצעי עם תוצאות השואה, אבל עד היום איננו יודעים כמעט מאומה מה הייתה ההשפעה שנודעה למפגש זה על נפש החייל היהודי. רוב הפרסומים על הלוחמים היהודים בצבא האדום דנים באותות ההצטיינות שלהם, בהשתתפותם בקרבות ובמדיניות הסובייטית ביחס כלפיהם. מכאן שלמיטב ידיעתנו, מאמר

1 מאמר זה הינו חלק ממחקר מקיף על "השפעת השואה על התודעה הלאומית (אתנית) של יהודי ברית-המועצות", הנערך בתמיכת הקרן הלאומית למדע (650/05).

2 המאמר אינו דן ביהודים שהתגוררו בשטחים שברית-המועצות סיפחה אליה בספטמבר 1939, במסגרת הסכם מולוטוב-ריבנטרופ; מזרח פולין, הארצות הבלטיות, צפון בוקובינה ובסרביה. באזורים אלה נמשכו החיים היהודיים, על אף השליטה הסובייטית, עד פלישת גרמניה הנאצית לברית-המועצות, ביוני 1941.

3 עד היום לא נערך מחקר דמוגרפי ראוי לשמו על מספר המגויסים היהודים בצבא האדום בברית-המועצות בימי המלחמה הסובייטית-גרמנית (1941-1945). מרבית הפרסומים מציינים את המספר 500,000, בהסתמך במישרין או בעקיפין על מאמרו של יעקב קנטור בעיתון יידיש בפולין ("ידן אויף דעם גרעסטן און וויכטיקסטן פראנט", פאלקס שטימע, 18 באפריל 1963, 8, 11). מאמרו של קנטור לקוי מהסיבות האלה: (א) הוא השתמש בהצהרות הסובייטיות על מספר המגויסים לצבא בברית-המועצות בימי המלחמה, וחישב את הנתון של חצי מיליון מגויסים יהודים על בסיס אחוז היהודים באוכלוסיית המדינה. (ב) הוא לא הביא כלל בחשבון את החלוקה בין המינים, שהייתה שונה בקרב היהודים לעומת כלל האוכלוסייה (נשים לא גויסו). (ג) קנטור לא התייחס להרכב הגילי השונה בקרב היהודים לעומת כלל תושבי המדינה. (ד) הוא לא התמודד עם העובדה שבחלק גדול מן היישובים שנכבשו בשבועות הראשונים של המלחמה כמעט ולא נערך גיוס.

זה הוא הניסיון הראשון לדון בנושא השפעת השואה על תודעתם הלאומית של החיילים הללו.

לוחמים יהודים של הצבא האדום היו בין המשחררים של ערים ועיירות שבהן התגוררה ערב המלחמה אוכלוסייה יהודית ניכרת, והיו ביניהם גם כאלה שהשתדלו להדגיש את יהדותם כל אימת שנתקלו במקום שבו היו כלואים יהודים.

מחנות ריכוז של יהודים בברית-המועצות שבגבולות 1939 היו בעיקר באזור טרנסניסטריה, שבשליטת הרומנים, ואילו ברוב היישובים שהיו בגבולות ברית-המועצות ערב מלחמת העולם השנייה ועברו לשליטה גרמנית בימי מבצע ברברוסה, הוצאו יהודים להורג בירי סמוך למקום מגוריהם. מצויות בידנו עדויות על רגעי השחרור של ניצולים שונים, כגון דבורה שייקוביץ, שהתגוררה בעיירה קריז'ופול (Kryzhopol)⁴ שבמחוז ויניצה (Vinnytsia). שייקוביץ, שהמחנה שבו הייתה כלואה נשמר על ידי שומרים רומנים, העידה לימים שעם השחרור פרץ לעיר טנק סובייטי, דרס את גדר התיל שהקיפה את המחנה, ואחד הלוחמים, קרוב משפחה של שייקוביץ עצמה, צעק מתוכו: "יהודים, אל תפחדו – צאו".⁵

ב־12 במארס 1944 שוחרר מחנה Pechera (ליד הנהר בוג [Bug]) בטרנסניסטריה, שבו נכלאו יהודי טולצ'ין (Tulchin) וגם יהודים מבסרביה (Basarabia).⁶ בעת השחרור נותרו בו כמה אלפי יהודים, והיהודים מקרב חיילי הצבא האדום, שהייתה זו להם הפגישה הראשונה עם מספר כה רב של אסירים יהודים, כרעו ברחב כפני הכלואים וככו כילדים.⁷ במקום זה היו אותם החיילים היהודים הראשונים שהתעמתו פנים אל פנים עם תוצאות השואה.

מרבית המכתבים ששלחו הלוחמים היהודים בצבא האדום לבני משפחותיהם ולידידיהם בעורף היו קצרים ולאקוניים, ולא ביטאו את תחושותיהם ומחשבותיהם מעבר לסיסמאות כלליות.⁸ ברם, העדויות הישירות והעקיפות מצביעות על כך שהמפגש הבלתי אמצעי עם תוצאות השואה מחד גיסא, ועם שנאת היהודים המפעפת בקרב האוכלוסייה המקומית מאידך גיסא, חולל אצל לוחמים לא מעטים תמורה בהתייחסותם לזהותם הלאומית. החייל יעקב רביץ, יליד 1925, שאביו עבד בנציגות הסובייטית המסחרית בברלין ונאסר בברית-המועצות ב־1937, ואשר זיף את גילו כדי להתנדב לצבא האדום, כתב לאמו בזו הלשון:

4 ערב המלחמה היוו היהודים יותר משליש (37%) מתושבי העיירה. Mordechai Altshuler, ed., *Distribution of the Jewish Population of the USSR, 1939* (Jerusalem, 1993) 23.

5 ריאיון עם דבורה שייקוביץ (למדמן), ילידת 1925, שנערך ב־20 ליוני 1989. ארכיון יד ושם, 03/5459, עמ' 18.

6 על מחנה זה ראו: יצחק ארד, תולדות השואה – ברית-המועצות והשטחים המסופחים (ירושלים, 2004) 446, 544. ז'אן אנצ'ל, תולדות השואה – רומניה (ירושלים, 2002) 804, 1039.

7 *Zhivymi ostalis' tol'ko my; Svidetel'stva i dokumenty* (2000), Red. Sostavitel' Boris Zabarko, Kiev 248–249.

8 ראו למשל: *Sokhrani moi pis'ma—Sbornik pisem i dnevnikov evreev perioda Velikoi otechestvennoi Voiny* (Sostaviteli: I. Al'tman, L. Terushkin) (Moskva, 2007).

מנה מיוחדת נפלה בחלקם של היהודים [בקורסק – Kursk].⁹ תפסו מאות אנשים, השליכו אותם למשאיות ולמכוניות גאז (dushegubki) והובילו אותם אל מחוץ לעיר ואף אחד מהם לא חזר.¹⁰

היהודי וולף ז'לוני מחרקוב (Kharkov), יליד 1923, נתן בשנת 1943 ביטוי סובייטי להזדהותו עם העם היהודי. באוקטובר 1941 פונה ז'לוני, עם בית החרושת שבו עבד, לעיר מולוטוב (כיום פרם – Perm), שבאוראל, שם התגייס ב־1942, עבר קורס קצר, נשלח לחזית ולחם בקרבות הקשים בסטלינגרד. ב־20 בפברואר 1943 כתב משם להוריו כדלקמן:

הגיעה שעה קשה לכל העם הסובייטי רב־הלאומים, ובייחוד לעם היהודי... ידי הדמים של היטלר רוצים לשעבד אותו ואף גרוע מזה למחוק אותו מעל פני האדמה, אולם הדבר לא יצליח. העם היהודי עוד יראה לו [להיטלר] היכן הצדק וינקום על העיניים של בניו ובנותיו. ביודעי כל זאת, אני כבן העם היהודי לוחם באויב באומץ ובגבורה.¹¹

בגלל ביטחון שדה נאסר על הלוחמים לנהל יומנים, אולם איסור זה לא חל למעשה על אנשי עט, שיכלו לפיכך לבטא את תחושותיהם ביתר חופשיות, גם במהלך האירועים. הדבר בא לידי ביטוי בשני שירים שכתב המשורר היהודי־רוסי יעקב חלמסקי (1914), שהיה בין משחררי בירת לטביה (באוקטובר 1944). בהפרש של כמה ימים כתב חלמסקי שני שירים בשם המשותף "ריגה".¹² בשיר הראשון הוא מתאר את המבנים בעיר, שהיו בעלי אופי ארכיטקטוני צפון אירופי, ואיך צעדו הלוחמים הלטבים בין הרחובות הצרים, כשלקראתם:

I devushki ot perekrestka	נערות מהצומת
Navstrechu, s astrami v rukakh,	רצות לקראתם עם פרחי
	אֶסְתֵּר בִּידֵיהֶן
Speshat, speshat v	אצות, ממהרות במטפחות
platochkakh pestyrykh	בשלל צבעים.

האווירה החגיגית, והנערות היוצאות עם פרחים לקראת המשחררים, משתנה חיש מהר כאשר המשורר פונה לצפון העיר, ל"פרוור המוסקבאי", וכאן הוא חש:

9 לפי מפקד האוכלוסין משנת 1939 מנה הישוב היהודי בקורסק 4,914 נפש (4.1% מהאוכלוסייה).

Altshuler, ed. 35.

Sokhrani moi pis' ma 231. 10

שם 287. 11

Iakov Khelemskii, "Riga," *Znamia* 4 (1945): 51–52. 12

...vymershee getto.	הגטו שגווע.
Koliuchkoi ogorozhennyi kvartal.	הרובע מגודר בחוטי תיל.
Domishki, zaslonennye ot sveta.	בתים קטנים, המוסתרים מהאור.
Za kazhdoi dver`iu smertnik obital.	מאחרי כל דלת חי לו פעם בן תמותה.
.....	.....
Zdes` zhili, nenavideli, liubili, Molilis` bogu, priatalis` v podval.	כאן חיו, אהבו ושנאו, התפללו לאלוהים, התחבאו במרתף.
Zdes` pakhnet krov`iu i zhestokoi bol`iu,	כאן מריח בדם ובכאב נורא
Zdes` kazhdyi kamen` v mukakh umiral,	כאן כל אבן מתה בעינויים,
Zdes` kazhdyi dom vstavai Stenoii Placha	כאן כל בית היה לכותל הדמעות
.....	.....
Na staryi trakt v glukhie Pereleski	בדרך ישנה לחלקות יער שוממות
Ikh na Golgofu mchat gruzoviki	אותם לגולגותא מובילות המשאיות
K obryvu rva.	אל מדרון התעלה.
O, net, slovam bibleiskim	או, לא, במלים תנ"כיות
Ne vyrazit` predsmertnoi ikh toski.	ניתן לבטא את יגונם על סף המוות.
Ona krichit vsei nemotoiu etoi Vosstav iz iam, iz dushnoi Chernoty.	הוא זועק בכל האילמות שלהם בקומם לתחייה מן הבורות, מהאופל המחניק.
I zhzhenie isterzannogo getto Svoeiu kozhei oshchushchaesh` ty.	ואת הצריבה של הגטו המיוסר אתה חש בעור גופך.

בעוד בשיר הראשון קמה ריגה לתחייה, הגטו הוא אך ורק כיליון. המשורר שומע וחש בעורו, ממש באופן פיסי, את זעקותיהם האילמות של הנרצחים, מה שמבליט ביתר שאת את ההבדל בין הגורל שיוחד ליהודים לבין החברה הסובבת. תחושה דומה הייתה לסופר היהודי וסילי גרוסמן, שכתב לרעייתו את הדברים הבאים, בין היתר:

אתמול הייתי בקייב. קשה להביע את מה שהרגשתי ומה שסבלתי באותן השעות כאשר ביקרתי בכתובות [שבהן גרו] קרובי משפחה ומכרים. שם רק קברים ומוות.

אני נוסע לברדיצ'ב (Berdichev).¹³ חבריי כבר היו שם. הם סיפרו, כי העיר הרוסה לגמרי. רק מעטים, אולי תריסר [יהודים] ניצלו מהאלפים הרבים, אולי מעשרות האלפים, של היהודים שחיו שם. אין לי כל תקווה למצוא את אמי בחיים. הדבר היחיד שאני מקווה הוא לדעת על ימיה האחרונים ועל מותה.¹⁴

על אף האיסור לרשום רשימות, נמצאו אנשי צבא בודדים שרשמו בסתר את הגיגיהם. אחד מהם היה מויסי לויפר (Loifer), שהעלה על הכתב דברים שנראו לו חשובים. לויפר נולד וגדל בעיירה קניב (Kanev),¹⁵ סמוך למה שהיה הגבול הפולני ערב מלחמת העולם השנייה. בכיתו דיברו יידיש, ובשלהי שנות העשרים נמנה אביו עם המארגנים של הקולחוו. במשפחתו שמרו על חגים יהודיים, אולם הנער משה הפגין את יחסו השלילי לדת כשאכל בפרהסיה ביום כיפור. הוא גויס ב-1939 ועבר את כל שנות המלחמה בשורות הצבא. בספטמבר 1943 חנתה יחידתו בסביבות סמולנסק (Smolensk),¹⁶ שם סיפרו הכפריים כי הגרמנים "אספו כמאה איש ממשפחות פרטיזנים, ובתוכם גם יהודים שהתחבאו ביערות... שפכו עליהם בנוין וזרקו לפידיים בוערים, והאנשים נשרפו חיים".¹⁷ בימים 13-17 בדצמבר 1943 רשם לויפר ביומנו:

בדרך נודע לנו, שבעיירה ליאדי¹⁸ (Liady)... אספו הגרמנים כשלושת אלפים יהודים, אנשי העיירה ועיירות הסביבה, בתעלה אנטי-טנקית שחפרו אנשים שלנו [לפני הכיבוש], וגיהצו את התעלה בשרשראות הטנקים. לאחר מכן כיסו [את התעלה]. ימים מספר [לאחר מכן עוד] נעה האדמה בתעלה ואנחות נשמעו [מתוכה].¹⁹

נוכח ידעות מסוג זה, כל מפגש של לוחמים יהודים בצבא האדום עם קבוצות ניצולים יהודים היה אירוע הרה משמעות עבור הלוחמים. אין תמה אפוא כי גדליה סאפיאן (Saf'ian),²⁰ מן הלוחמים המעטים שניהלו יומן בימי הקרבות, מצא לנכון לרשום ב-15 בפברואר 1945,

13 ערב המלחמה מנה הישוב היהודי בברדיצ'ב 23,300 נפש, מעל לשליש מאוכלוסיית העיר (37.5%). ראו: Altshuler, ed. 22. על יחסה של האוכלוסייה לכניסת הגרמנים לעיר למד אחד הלוחמים מפי אישה אוקראינית, שאמרה בין היתר: "כאשר הופיעו הגרמנים בפרוורי ברדיצ'ב הופיעו אצלם עוזרים נאמנים... הם צדו בחריצות רבה יהודים בחפירות ובמרתפים", *Vremia i pamiat'*, Iakov Ben-Ami (Tel Aviv, 1976) 128.

14 *A Writer at War: Vasily Grossman with the Red Army, 1941-1945* (Edited and Translated: Antony Beevor & Luba Vinogradova) (New York, 2005), 254.

15 ערב המלחמה גרו בעיירה זו כחמש מאות יהודים. ראו: Altshuler, ed. 22.

16 לפי מפקד 1939 ישבו בסמולנסק 15,000 יהודים. ראו: שם 32.

17 Moisei Loifer, *Niti vremeni* (Tel Aviv, 2000) 108-109.

18 ערב המלחמה התפקדו בליאדי כ-900 יהודים (39.2% מהאוכלוסייה). ראו: Altshuler, ed. 40.

19 Loifer 112.

20 גדליה סאפיאן (1920-1985) היה עד לפרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית כסטודנט בפקולטה להיסטוריה של האוניברסיטה הממלכתית בביילורוסיה שבמינסק, ועזב את העיר ממש ערב כיבושה בידי הגרמנים. אחרי נדודים רבים, חלקם בלילות, ברגל, הגיע סאפיאן למחוז צ'רניגוב, שם התגייס. הוא שירת בצבא

כי באחד הכפרים בגרמניה נתקלה יחידתו בקבוצה גדולה של יהודים הונגרים ופולנים ששרדו.

התעללו בהם ללא רחמים. את שערות ראשיהן של הנשים גילחו ולאחר מכן הרגו. נשארו רק גברים. 700 איש הריצו הלאה ו־300 חלשים נותרו... הנה הם הולכים סחוטים, רויס, חיזורים. כאשר התחלתי לדבר אתם [ביידיש] הם נפלו על צווארי עם דמעות בעיניים ונישקו אותי. היה מוזר לשמוע ב־1945, בכפר גרמני, ביידיש, את בקשותיהם לנקום.²¹

המפגש עם שרידי היהודים שצעדו בצעדות מוות התקיים לאחר שכותב היומן ראה במו עיניו את עיירות פולין, שכל יהודיהן נרצחו. על כך רשם ביומנו ב־18 ביולי 1944 כדלקמן:

עיירה קטנה ראשונה מעבר לגבול הסובייטי-פולני [הישן] ויטקוב [Witkow].²² המרכז שרוף. על אחד הבתים מצוירים שני מגיני דוד... עומדים שלדי [בתים] לבנים ללא חלונות ודלתות. פעם היו שם חיים, שמחות ועצב של אנשים. היכן אנשים אלה עתה? כמה קשה היה להם בימי [חיהם] האחרונים...²³

כעבור ימים אחדים נערכה בעיר הנפה ראדז'ייחוב (Radziechow) עצרת חגיגית לרגל השחרור, ומן הבמה נישאו נאומים חוצבי להבות. אולם כותב היומן ראה בעיני רוחו את הדברים האלה:

בכיר מנשבת רוח בדפים של ספרים יהודיים עתיקים, שבהם עוטפים דובדבנים בשוק. האותיות של הלשון הארמית העתיקה נוצצות, וכמה קשה להביט בהן. הן

האדום עד נובמבר 1945. מ־24 בנובמבר 1944 ועד לשחרורו מהצבא ניהל יומן, שבו רשם מדי כמה ימים את רשמיו.

21 "A byl on lish` soldatom," *Mishpakha* 6 (1999): 92–93.

22 על עיירה זו ראו: דנוטה דומברובסקה, אברהם ויין ואהרון וייס (עורכים), פנקס הקהילות: פולין, כרך שני: גאליציה המזרחית (ירושלים, תש"מ), עמ' 186–187.

23 "A byl on lish` soldatom" 94. בביקור בעיירה אחרת רשם הלוחם ביומנו:

הלכתי לעיירה. הרושם קשה מאוד. מרכז [העיירה] שבה גרו היהודים הרוס. הבתים עומדים ללא חלונות ודלתות, רק חורים שחורים. הכול סחבו. אפילו את הגנות תולשים. הכול ריק ומת. אינה קיימת אותה החיות והחמימות, שבהן הצטיינו קודם [העיירות]... בבתי הכנסת עשו אורות, הכל מטונף ומלוכלך...הייתי בבית קברות....עומדות מצבות אבן גדולות וישנות מימי אוסטרו-הונגריה... על אחדות כתובות של מחשבות תמימות של אבותינו... כאן שבורות המצבות ועל הקברים נורעו תפוחי אדמה. אפילו למתים לא נותנים מנוחה. עברתי בעיירה לופאטין (Lopatin), שם חיו 450 משפחות ולא רבות ניצלו. הבתים נהרסו ונשרדו. שני בתי כנסת גדולים: מהאחד עושים טחנת קמח. מה קשה לראות כל זה! באיזה אכזריות וחוסר צדק נהג בך הגורל – עמי!! ובעד מה? (שם, שם).

נשדרו מהבתים ביחד עם המיטלטלים של הסנדלרים, החייטים, החנוונים הזעירים של העיירה, 'הלופט מענטשן' [אנשי האויר] ובתי הכנסת. גליציה – בעיירות כאן חיו אנשים מסורים באופן קנאי לדתם, שהושמדו ורק חורבות הבתים ודפים מספרי הקודש מזכירים אותם.²⁴

אותה קרבה נפשית עמוקה ל"אותיות הבלות", שרבים מאותם צעירים יהודים-סובייטים התייחסו אליהן בביטול ובזלזול לפני המלחמה, קיבלה עתה משמעות חדשה עבורם. זו באה לידי ביטוי ב-1945 גם באחד המכתבים שכתב לוחם יהודי אל איליה ארנבורג:

השודדים צמאי הדם המיתו ביריות 44 מבני משפחתי, בתוכם את אחותי, את הוריי ואת משפחת אחי קברו חיים... עברתי כמעט את כל אסטוניה, ליטא ופולין ובשום מקום לא פגשתי אפילו יהודי אחד... לפני זמן לא רב תפסנו נקודת תצפית בעליית גג של בית בעיירה פולנית שלא מזמן שחררנו. בעליית גג זו מצאתי הרבה ספרים יהודיים, שכאילו בוכים על בעליהם... אינני דתי, אולם כאשר לקחתי לידי הגדה של פסח... זרם דמעות פרץ מעצמו מעיניי.²⁵

האותיות המרובעות, שעבור רבים מהצעירים היהודים הסובייטים ייצגו את עולם האתמול השוקע והולך, קיבלו עתה משמעות חדשה, ובודדים ביקשו ללמוד אותן עוד כשהיו בשוחות החזית. שמואל מרגולין, נכדו של שרגא פייבל מרגולין (1870-1942), מו"ל אחד העיתונים העבריים (הזמן, וילנה, 1910), גויס לצבא האדום במוסקבה בשנת 1943. במכתב האחרון ששלח שמואל מרגולין בן ה-18 לאמו (14 בספטמבר 1943), ביקש ממנה: "שלחי לי את האלף-בית היהודי". מרגולין נפל בקרב, באחד הכפרים במחוז סמולנסק (Smolensk), בראשית דצמבר 1943, ונקבר בקבר אחים.²⁶

בר מארק (Mark) (1908-1966), היסטוריון יהודי מפולין שהיה בכרית-המועצות בתקופת המלחמה, חש בחושי המחודדים בתמורה שחלה ביחסם של חיילים יהודים סובייטים לאותיות העבריות, והקדיש לנושא זה רשימה-ספרותית (ocherk)²⁷ בשם "האותיות המרובעות". את סיפורו הוא פותח בתיאור מפגש מקרי של הכותב עם חייל מהצבא האדום, באחת מתחנות הרכבת הסמוכות לחזית. מן הרכבת ירד חייל פצוע שלא נראה יהודי כלל, אולם לאחר שראה

24 94 "A byl on lish` soldatom". ב-19 באוגוסט 1944 רשם בעל היומן במחברתו: "באתי לעיירה טורומיצי" (Turomichi)... הבית [שבו התמקמנו] היה שייך פעם לבעל בית מרוח [בשם] פיש ובקומה השנייה התגורר רופא. הגרמנים הרגו ביריות את בעל הבית והדייר על משפחותיהם... עתה דש כאן הדווור המקומי את התבואה שלו. הכניסה לבית מרוצפת באבני מצבות מבית הקברות היהודי. כל צעד ושעל מזכיר את החיים האבודים" (שם).

25 Mordechai Altshuler, Itzhak Arad and Shmuel Krakovskii, *Sovetskie evrei pishut Il'e Erenburgu* (Jerusalem, 1993) 202.

26 *Rakhil' Pavlovna Margolina i ee perepiska s Korneem Chukovskim* (Jerusalem, 1978) 5–10, 55–56.

27 סוגה ספרותית המאופיינת בתיאור אומנותי של אירוע מסוים, שהמחבר מעניק לו משמעות נרחבת.

בידיו של המספר ספר מודפס באותיות מרובעות, התקרב אליו והציג עצמו כיהודי-הררי. קשרי ידידות התרקמו בין החייל לכותב, שנהג לבקר את ידידו החדש בבית החולים. באחד המפגשים סיפר החייל למספר על שחרור אחת העיירות, שבה התגלו לעיניו המצוקה וההרס. בתשובה על שאלת המספר ו"מה עם היהודים?", סיפר החייל הפצוע כיצד הובילו אותו אל מחוץ לעיירה, שם ראה גופות שרופות ולצדן

ילד שרוף ומחורר ככברה, ולידו ספר. ספר פשוט, מודפס באותיות מרובעות, מונח פתוח. הספר היה קצת מגואל בבוץ וקצת שרוף... [החייל] הרים את הספר... על אחד העמודים היה כתם גדול של דם שהצהיב... האם הילד פתח את אותו דף כאשר ניחתה עליו מכת הדמים הראשונה של הרוצח? [החייל – שמו יזרעאילוב] תלש את הדף ושמר עליו, ובאין רואים היה מוציא אותו מכיסו, מיישר אותו ומביט בכתב המצהיב ובאותיות האילמות.

לימים החלים החייל והמשיך בלחימה נועזת נגד הגרמנים בהרי הקווקז. באחד הקרבות נפצע אנושות, ובהיותו בבית החולים שלח למספר מכתב ובו "דף מספר יהודי עם כתם באמצעיתו. 'שמור עליו ידידי היקר, פן אני אמות... דף זה מודפס באותיות המרובעות האהובות, מקודש בדמו של ילד קדוש'".²⁸

לא מקרה הוא שמארק בחר לגיבור סיפורו חייל בן עדת היהודים ההרריים, ששפתם, להבדיל מיידיש, לא נכתבה בברית-המועצות באותיות עבריות מאז שנות העשרים,²⁹ ורמו בכך למאות אלפי הלוחמים היהודים שלא ידעו צורת אות עברית. לא זו בלבד שהאותיות המרובעות קירבו בין היהודים, אלא שהן קיבלו מעתה משמעות חדשה; הן סימלו את דם הנרצחים, ולכן גיבור הספור נוצר אותן, אף שאינו יודע את השפה. האותיות המרובעות (בעברית או ביידיש) מקבלות אפוא משמעות של קדושה, ומסמלות את העולם שנעלם בצורה כה אכזרית.

התעמולה והחינוך הסובייטיים חזרו והדגישו בעיקר משנות ה-20 של המאה ה-20 כי אין עם יהודי, וכי לא יכולה להיות שותפות גורל בין היהודי הסובייטי "בונה הסוציאליזם" לבין היהודי בארצות הקפיטליסטיות. אף שבימי המלחמה בין גרמניה לברית-המועצות עודד השלטון, לצרכים תעמולתיים זמניים, פניות ליהודי העולם,³⁰ המשיכו צעירים יהודים

28 בר מארק, "די קוואדראטנע אותיות", צום זיג (1944): 327-332.

29 היהודים ההרריים שבקווקז המזרחי דיברו בלשון טאטית-יהודית. שפתם השתייכה למשפחת השפות האירניות, וכללה גם מלים עבריות. עד המחצית השנייה של שנות העשרים נכתבה שפה זו בכתב רש"י. בסוף העשור הועבר בברית-המועצות הכתב, מאלף-בית עברי לאלף-בית לטיני. בשלהי שנות השלושים שוב הוחלף הכתב, מלטיני לקירילי. על השינויים בכתב של שפת היהודים ההרריים ראו בספרי: מרדכי אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז – תולדות היהודים ההרריים מראשית המאה התשע-עשרה (ירושלים, תש"ן).

30 בשנות המלחמה אמנם הוקם "הוועד היהודי האנטי-פשיסטי", שיצא בקריאה ליהודי העולם. ברם, ספק רב הוא אם פעילות הוועד, שהתנהלה בעיקר ביידיש, אמנם שינתה את הגישה שעליה חונכו אותם צעירים מילדותם.

לא מעטים בכרית-המועצות להאמין בתפיסה שעל ברכיה חונכו, על היעדר שותפות בין יהודי ארצם ליהודים בארצות אחרות. ברם, הפגישה הבלתי אמצעית עם תוצאות השואה, ותגובותיהם הרגשיות של לוחמים לא מעטים, ערערו אמונה זו, לפחות באופן לא מודע. הסופר היהודי-רוסי אנטולי ריבקוב (Rybakov) (1911-1998) תיאר לימים בזיכרונותיו כיצד פגש בברלין, שאליה הגיע כלוחם בצבא האדום, אישה יהודייה ששרדה:

ביום הראשון [לשהותי בעיר] הבחנתי בחצר באישה רזה... בשמלה, במעיל ובמטפחת שחורים. היא נעצה בי את מבטה הנוקב ובערב שוב עמדה שם והסתכלה בי. למחרת ניגשה אליי והושיטה לי בהססנות פיסת נייר שעליו היה מצויר מגן דוד. ברור: היא יהודייה שהתחבאה, וכאשר באו הרוסים החליטה 'להיחשף' בפני קצין סובייטי יהודי... [במטה שאליו לקח אותה כותב הזיכרונות] הסירה מראשה את המטפחת: מחצית משערותיה שחורות... אישה סחוטה כבת 35-40, זקנה למראה... כאשר חשפה את גילה דבק לשוני לחיכי – בת 16.³¹

בתקופה שבין המלחמות סימל מגן הדוד, בקריקטורות ובפיליטונים הסובייטיים, את היהודים בעולם הקפיטליסטי, הרחוקים ת"ק פרסה מיהודי ברית-המועצות. ואילו כעת הפך מגן הדוד, עם סיום המלחמה, לסמל המקרב ומחבר בין הקצין היהודי בצבא האדום לבין הנערה היהודייה מגרמניה, שאף את שפתה לא ידע. תחושת ההזדהות של החייל היהודי הסובייטי עם בני עמו קיבלה ביטויים שונים. כך למשל, הצלם הצבאי ייבנגי חאלדיי (Khaldei) (1917-1997), שצילמו המבויים של חיילים סובייטים התולים דגל אדום על הרייכסטאג הפך לסמל ניצחונה של ברית-המועצות על גרמניה הנאצית, סיפר לימים על מפגש מקרי עם טייס יהודי בצבא האמריקני. חאלדיי סיפר שהיחידה הצבאית שאליה היה מסופח שהתה באותה עת ברומניה, וכאשר הלוחמים ישבו לאכול, פשטה שמועה שאחד מן המפציצים האמריקניים הופל וטייסו ניצלו. לפתע ראו את הטייסים האמריקנים צועדים לעבר החיילים הסובייטים, ובראשם המפקד.

לידי יושב ידידי [כנראה לא יהודי] גרינייא (Grinya). פניתי אליו ואמרתי לו, "אתה רואה את הקפיטן שם?... אני חושב שהוא יהודי". גרינייא השיב, "בשום אופן לא! מפקד של מבצר מעופף ובעל גוף, האם ייתכן שהוא יהיה יהודי?"

השניים התערבו ביניהם, וחאלדיי פנה לעבר הקצין ושאל אותו ביידיש "דו ביסט א ייד?" [האם אתה יהודי?...] האיש קפץ ונתן לי חיבוק גדול. נתתי לו במתנה שטר של מאה רובל עם תמונה של לנין. "הקצין היהודי נתן לחאלדיי שטר של 10 דולר ו"כתב עליו דבר-מה מימין לשמאל... אמרתי לו 'אני מסוגל לדבר, אך לא לקרוא. מה כתבת?' והוא ענה: 'אין מקום בעולם ששני יהודים אינם יכולים למצוא זה את זה'".³²

Anatoly Rybakov, *Roman-vospominanie* (Moskva, 1997) 108. 31

Biographical Essay by Alrxander Nakhimovsky and Alice Nakhimovsky, *Witness to History—The Photographs of Yevgeny Khaldei* (Ben-Gurion University, 1997) 10. 32

בינואר 1945 הגיע חאלדיי לבודה (Buda) כאשר בפשט (Pesht) עדיין שלטו הגרמנים. ככל הצלמים הצבאיים, גם חאלדיי מונה לתעד את גבורתו של הצבא הסובייטי המנצח. אולם כאשר ראה ברחוב זוג יהודים מבוגרים, שעל דש בגדיהם טלאי צהוב בצורת מגן דוד, מצא לנכון להנציח גם תמונה זו, שמעולם לא פורסמה בברית-המועצות. בריאיון תיאר חאלדיי את הסיטואציה הקונקרטית בוו הלשון:

ראיתי אותם הולכים ברחוב. אני הייתי במעיל עור שחור והם פחדו ממני בהתחלה כי חשבו אותי לאיש ס"ס. התקרבותי אליהם ותלשתי את הטלאי, קודם של האישה ולאחר מכן של הגבר. היא נבהלה עוד יותר, ואמרה: "לא! לא! אינך יכול לעשות זאת, אנו חייבים לשאת זאת!" ספרתי להם כי הרוסים כבר כאן ואמרתי: "איך בין אויך א ייד. שלום עליכם" ואז היא פרצה בכי.³³

חאלדיי נולד בכפר בגליל טאגאנרוג (Taganrog), בסביבה של קוזאקים, וכנראה לא קיבל מעולם חינוך יהודי, לבד מקומץ מלים ביידיש ששמע מסבו שגידל אותו. הוא התרגש מאוד מהמפגש עם הלוחם היהודי שהגיע ממרחקים, ומהדברים שכתב על שטר המתנה, והגיב אמוציונלית על הטלאי הצהוב, שסימל עבורו את השואה שבה נרצחו אביו ושלוש אחיותיו. בצורה רגשית וספונטנית דומה הגיבו חיילים יהודיים בצבא האדום ששחררו כפר ליד אומן (Uman),³⁴ שם פגשו ילדה יהודייה ואמרו לה ביידיש "אל תשכחי מה שראו עיניך".³⁵ על מפגש דומה לאחר המלחמה, עם ילד יהודי באזור קובאן (Kuban) שבצפון קווקז, כתב לימים אבסיי שווארצברג כדלקמן:³⁶

כאשר כבשנו את טיחורצק (Tikhoretsk) ניגש אלי ילד כבן 12, לבוש סחבות ושאל: "דוד, האם אתה יהודי?" כשקיבל תשובה חיובית השיב "גם אני". בדמעות בעיניו גולל הילד את הסיפור הבא: משפחתו פונתה מקרים לטיחורצק, וכאשר הגרמנים כבשו את העיר התחבאה המשפחה במרתף של בית ישן. אולם אחד הכפריים עקב אחר המשפחה ומסר אותה לגרמנים והם נורו כולם. רק הילד הצליח להימלט מהרצח...

33 David Shneer, "Soviet Jewish War Photojournalists Confront the Holocaust", *The Holocaust in the Soviet Union, Symposium Presentations*, Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum (Washington, 2005) 22.

34 לפי מפקד האוכלוסין משנת 1939 ישבו באומן 13,233 יהודים, כשליש מהאוכלוסייה (29.8% מהתושבים). ראו: Altshuler, ed. 20.

35 תודתי לד"ר ליאוניד פינברג, שאפשר לי להשתמש בחומר של המכון ליודאיקה בקייב. בשנות התשעים קיים המכון מעל 100 ראינות בנושא "חיי היהודים באוקראינה במאה העשרים" (להלן: יודאיקה). עדותה של מריה גורלניק (Mariia Gural'nik), ילידת 1931 (ראינות "יודאיקה", ללא מספרי עמודים).

36 אבסיי שווארצברג, יליד 1921, גדל במינסק, שבה סיים בית ספר תיכון ונרשם למחלקה לבניין בטכניון, אולם בראשית אפריל 1941 התגייס והיה בין לוחמי הקו הראשון.

כעת חי [האיכר] בביתם... כאשר נכנסנו [אנשי הצבא האדום], הוא [האיכר] יצא לקראתנו עם לחם ומלח.³⁷

סיפורים כאלה ודומיהם קירבו בין לוחמים יהודים בעלי גורל משותף, וקרבה זו משתקפת גם באירוע הבא. לאחר כניעתה של גרמניה הסתובבו ברחובות ברלין, שמהריסותיה עדיין היתמר עשן, קבוצות רבות של לוחמי הצבא האדום, שרים ושמים. לימים כתב הרב דוד כהנא שכאשר היהודים מביניהם נתקלו בחיילים מהצבא הפולני שדיברו ביניהם יידיש, היו פורשים מחבורת עמיתיהם הסובייטים, "התערבו בינינו ושתו אתנו לחיים. כעבור דקות אחדות יכולת להישבע כי כל העומדים כאן, ליד שער ברנדנבורג בברלין, הם מכרים ותיקים, אולי אפילו קרובים, בני משפחה אחת."³⁸

השינוי ביחס לסמלים יהודיים, והשאיפה להתקרב לאחיהם, באו לעתים לידי ביטוי גם במכתבים של חיילים, שכנראה נשלחו בדרכים שונות והצליחו לעקוף את הצנזורה הצבאית הסובייטית. תוכנו המדויק למדי של אחד המכתבים מסוג זה, שהגיע לטשקנט (Tashkent) באוקטובר 1944, נכלל באחד מספרי הזיכרונות. אמו של אחד החיילים דאגה מאוד לאחר שחודשים רבים לא קיבלה כל ידיעה מבנה, ששירת בחזית. משום כך שמחה במיוחד כשקיבלה את המכתב מבנה, ונתנה לכותב הזיכרונות לקרוא אותו. במכתב כתב הבן כי חלפו חודשיים מאז נפצע בקרב בעיר פוניבז' (Ponevezh), שבליטא, ומאחר שפציעתו הייתה קלה ובתי

37 8-9 <http://www.iremember.ru> בפרויקט זה רואיינו בסך הכול 687 לוחמים בצבא האדום ובתנועה הפרטיזנית, ובהם גם יהודים לא מעטים.

38 דוד כהנא, אחרי המבול (ירושלים, 1981) 39. בריאיון של הרב דוד כהנא על אירוע זה סיפר הרב: "הייתה חגיגת הניצחון על יד השער הברנדנבורגי על יד הפסל של קייזר וילהלם, איני זוכר אם זה היה ב־10 או ב־20 במאי..." ושם פנה לקצין, שהפנה אותו לחייל המשרת שלו (denschchik). כך תיאר את החייל המשרת:

בנדיט, מושחת, אבל יהודי טיפוסי מן הרחוב... שבעד כסף היה יכול למכור את האבא והאימא שלו, את סטלין ואת כולם, אבל היה קומוניסט! הלך למפלגה... אבל הייתה לו איזו אהבה קבועה בלבו כשהוא ראה יהודי באיזה מקום... הוא עשה הכל כדי להביא לחם, לעזור להוציא מהכפר, אפוא שהרגו יהודים... הלך תמיד ממש בחירוף נפש – שמו היה מירקין. הוא סיפר לי [ביידיש] "אתה יודע מאין באה אהבתי ליהודים? אבי היה החשוב ביותר בבית המדרש במינסק" [כנראה גבאי]... פעם ראשונה שמעתי על אנטישמיות שהרבולוציה והחינוך הקומוסומולי לא הצליחו להוציא... לפתע פתאום אני רואה קבוצה של קצינים גבוהים שעולים... במדרגות – מתחילים לדבר יידיש – שלום עליכם... וביניהם אני רואה גנרל אחד, הוא ראש השירות הרפואי של בריגדה מסוימת – ווסי [בשנים 1941-1947 היה רופא ראשי של הצבא האדום] ואנחנו מתחילים לדבר ושותים לחיים, מדברים ביידיש ורוקדים. ברור שהוא רואה לפניו את הפתרון... של היהדות בקומוניזם, אבל דיבר בחיבה כזאת על יהודים ועל יהדות! ואני ראיתי שהוא שמה שיכול לראות רב במדים... הוא לא דיבר ברורות כמו מירקין, הוא דיבר אתי בעדינות ורמוז לי [ביידיש] שזה לא פשוט. (הריאיון נערך ב־2 ביולי 1963, המדור לתיעוד בעל פה, המכון ליהדות וזמננו, מס' 4/15, עמ' 18-19).

החולים היו מלאים, הוא הועבר לטיפול בביתה של משפחה מקומית, והוא מחלים והולך. ברם, הכותב לא הסתפק בהרגעת האם, אלא גם חלק עמה את רגשותיו כדלקמן:

עוד אני שרוע על המיטה... צדה עיני חפץ קטן מודבק על משקוף הדלת, מעין קופסה צרה ומוארכת... מעולם לא שאלתי מה היא מסמלת... הפעם שאלתי את בעלת הבית ותשובתה הייתה: "אין זה צלב, אלא קמיע של יהודים... במקומות שלנו לא הציל [הקמיע] את היהודונים. גמרנו אתם בעזרתם המעטה של הגרמנים..." "אל לך לשים לב לעקבות שהם השאירו פה ושם, משהו שעדיין נודף ממנו סרחון יהודי. הירגע, מירקנו את הבית יפה-יפה לפני שנכנסנו לגור בתוכו..." דמי רתח בקרבי!... בפוניביז' זו המזווה, שאפילו איני יודע מה היא מכילה, הייתה לי לסמל, סמל הענות של עמי!³⁹

בהמשך כתב החייל לאמו שכאן למד על רצח יהודי העיר, ולאחר שקם על רגליו וחזר ליחידתו החליט לנקום. במבצע לילי נקם באלה שהשתתפו ברצח היהודים, ומפקדו לא עשה לו דבר. את מכתבו סיים: "אימאלה, כאשר נשאתי את נדיה [כנראה לא יהודייה] שאלת אם אשאר נאמן למוצאי היהודי... היום, יותר מאי-פעם, אני שלך ואני יודע בדיוק למי אני שייך..."⁴⁰

כל אימת שלוחמים יהודים השתתפו בשחרור של עיר או עיירה, מקומות שבהם התגוררו הם או שארי בשרם לפני המלחמה, הם היו מחפשים אחר בני משפחה ניצולים. אחד הלוחמים שהגיע לקייב סמוך לשחרורה בנובמבר 1943, כתב:

לא נותר כאן אף יהודי... אני עוצר אדם זקן ושואל כיצד היו החיים בזמן השלטון הגרמני. "בני! אנו חיינו, שירתנו, כי להם היה הכוח". אני שואל לאן נעלמו היהודים? הזקן עין אחת ומביט בי בהתפעלות. "מה אתה לא יודע?! את מי שלא הצליח להימלט רצחו בבאבי יאר... הבחורונים החזקים שלנו התאמצו ושעשעו את הגרמנים". אני משאיר את הזקן ורץ... רץ כדי לא לראות ולא לשמוע.⁴¹

שמעון צ'רבינסקי (1906), שהתגורר בקייב עד 1941, כתב לבני משפחתו בעורף:

חזרתי לקייב ב-6 בנובמבר 1943 [יום שחרור העיר]... הייתי בקרשצ'טיק (Kreshchatik), השדרה המרכזית ההרוסה של קייב, וב-11 לפני הצהרים בבאבי-יאר

39 י' איכנולד, בדרכים ובגבולות (תל אביב, 1989) 93.

40 שם 94.

41 מחבר הספר, (יליד 1915 או 1916) התרחק בצעירותו מכל דבר יהודי ורוב חבריו היו רוסים. ב-1932 עזב את הוריו בעיירה, ועבר לבריאנסק (Briansk) ולאחר מכן ללנינגרד, שם סיים את לימודי ההנדסה ערב מלחמת העולם השנייה. במבוא לספר כותב המחבר: "רשימות אלו הן בעלות אופי תיעודי, רבות מהן נחרטו בזיכרון של נעורים רחוקים [והן מושתתות] גם על רשימות ביומן שניהלתי בחזית" Ben-Ami 125-126.

ובבית הקברות של לוקיאנובקה... אין בי הכוח לתאר את מה שראו עיניי, אולם המראות האלה יישארו עמי כל ימי חיי.⁴²

אברהם מירופולסקי, שגוייס ב־1941 וזכה בעיטורי גבורה רבים על הצטיינותו בקרבות, הגיע סמוך לשחרור לעיר מגוריו מאריופול' (Mariupol'):⁴³

נודע לו שכל משפחתו: אשתו, שני ילדיו ועוד 96 בני המשפחה [נרצחו]... הוא נכנס למכרים ולשכנים כדי לשמוע מהם על גורל קרוביו, ובכל דירה זיהה חפצים של משפחתו: אצל אחד ארון, אצל השני כיסאות ואצל השלישי שמלות של אשתו... הוא לא ניסה לדרוש אותם בחזרה, כי הם עוררו בו את זיכרונות העבר, אולם מעולם לא נכנס עוד לדירותיהם.⁴⁴

לוחמים לא מעטים, הן אלה שנפצעו בקרבות ושחררו עוד בזמן המלחמה והן אלה ששחררו מיד לאחריה, מיהרו להגיע ליישובי המגורים שלהם או של בני משפחותיהם, וכאן נאלצו להתעמת באופן ישיר ובלתי אמצעי עם אסונם האישי והמשפחתי. אחד מהם, שהצליח להימלט ממחנה השבויים שבו נכלא, הצטרף לפרטיזנים ועם הזמן לחם בשורות הצבא האדום. לימים כתב: "לאחר שהשתחררתי מהצבא באתי הביתה לצ'רקאסי (Cherkassy).⁴⁵ לא הייתה אף משפחה [יהודית] בעיר שלא היו בה נספים. מ־32 הקרובים שהיו לי הושמדו 16."⁴⁶

לא קשה לתאר את תחושותיהם ומחשבותיהם של הלוחמים באותם מצבים, אולם ניתן לומר במידה רבה מאוד של סבירות שבינם לבין מכריהם ושכניהם הלא־יהודים, שעמם ובחברתם התנהלו חייהם עד למלחמה, נפער פער עמוק. לוחמים יהודים לא מעטים, שנבצר מהם להגיע לערי מגוריהם, השתדלו לברר מה עלה בגורל בני משפחותיהם באמצעות פניות לקרובי משפחה, מכרים וידידים.

עם המתכתבים עם בני משפחותיהם נמנה גם רב סרן (maior) משה שוורצמן (Shvartsman), יליד 1911,⁴⁷ שעוטר ב־22 ביולי 1944 באות "גיבור ברית־המועצות" על

Iz pisem, "Babi Iar, 1941–1961," *Izdanie Soiuzna zemliachestv—vykhodsev iz SSSR*, ed. Efraim Baukh (1981) 64–65. 42

ערב המלחמה מנה היישוב היהודי במאריופול כ־10,500 נפש. ראו: 24. Altshuler, ed. 43

A. Miropol' skii, "Kholokost v pamiaty odnoi sem' i", *Shesty Zapozozhskie evreiskie chteniia*, 44
Zaporoz'e (2002) 74.

ערב המלחמה מנה היישוב היהודי בצ'רקאסי כשמונת אלפים נפש. ראו: 20. Altshuler (ed.) 45

N. Dashevskii, *Vospominania bez vesti propavshogo* (Moskva, 1990) 217. 46

עם התגייסותו כיהן כפוליטרוק של פלוגת רובאים (rota), וב־1943 שמש כסגן מפקד גדוד (battalion) 47
האחראי לתחום הפוליטי, בדרגת סרן (F. D. Sverdlov, *V stroiu otvazhnykh—Ocherki o evreiaikh*)
Aron Abramovich, *V* ראו גם: (Geroiakh Sovetskogo Soiuzna [Moskva, 1992] 285–286
reshaiushchei voine—Uchastie i rol' Evreev SSSR v voine protiv natsizma, vol. 2 (Tel Aviv, 1992) 170–171, 553.

הצטיינותו בקרב. ילדותו ונעוריו עברו עליו בכפר שבו היו רק משפחות יהודיות מעטות,⁴⁸ ויש להניח שאביו הנפח לא היה מסוגל להעניק לו חינוך יהודי כל שהוא. שוורצמן השתלב בפעילות הפוליטית בכפרו כבר מגיל צעיר, ובראשית שנות ה-30 נשלח למדרשה פדגוגית בעיר המחוז ויניצה (Vinnitsa). ב־1936, בתום לימודיו במדרשה, חזר לטיברוב (Tyvrov), עיירת הנפה של כפר הולדתו, וכפעיל ב"קומסומול" (Komsomol) – תנועת הנוער הקומוניסטית – מונה למנהל מחלקת החינוך. בקיץ 1941, כשגרמניה פלשה לברית־המועצות וחברי ה"קומסומול" נקראו להשתלב בהגנה על המולדת, התגייס שוורצמן ב־25 ביוני 1941 לצבא האדום והשאיר אחריו את אשתו חנה (נוסיה), את בתו דוסיה ואת הוריו. בעודו לוחם בקרבות סמולנסק, מוסקבה ואחרים, לא ידע שוורצמן דבר על גורל משפחתו. אחרי מאמצים רבים איתר את אשתו ואביו, שהצליחו להימלט לקזכסטן. בתו ואמו, לעומת זאת, נותרו בשטח שתחת הכיבוש הגרמני. ב־2 ביוני 1944 הודיעה לו אשתו כי הגרמנים רצחו את בתו ואמו. שוורצמן כתב על כך לאחיו:

ראיתי עיירות שלמות ומרכזי נפות, שכל היהודים שבהם, עד האחרון, נורו למוות. לא נשאר בחיים אף יהודי. בקוראי על הרצח בקייב, בחרקוב ובעריה האחרות של אוקראינה, היה לי ספק אם מישהו מההורים שלנו... בחיים... את ה־2 ביוני 1944 אזכור כל ימי חיי, כי ביום זה נודע לי על גורל הורינו והקרובים... בקיצור על דוסיה ועל אמי.

ב־25 ביוני 1944 עמד שוורצמן בראש יחידה שהקימה מאחו מעבר לנהר דבינה המערבית (Zapadnaia Dvina), שבאזור ויטבסק (Vitebsk), ובקרב זה נפל. גם ליאון שמרקוביץ' (Shmerkovich), שהיה סמל (serzhant) בגדוד העתודה של החזית האוקראינית הראשונה, פנה סמוך לשחרור חרקוב (16.2.1943) אל שכניו בניסיון לברר מה עלה בגורל הוריו. שמרקוביץ' ואחותו התפנו מחרקוב לעורף עם בית החרושת ליצור מנועים (Serp i molot), שבו עבדה האחות, ושם גם גויס שמרקוביץ'. ההורים נותרו בחרקוב. זמן מה לאחר שביקש לדעת מה עלה בגורל הוריו, התקבלה תשובה שבה תיאר אחד השכנים את רצח יהודי העיר.

את המכתב שקיבלתי קראו כל החיילים של הסוללה שלנו, ואחד מהם חיבר שיר, שבו כתב בין היתר: "ליד התעלה עומדים אב ואם, לידם עומדים אלפי יהודים, שורות, שורות עומדות שם משפחות..."⁴⁹

את השיר ואת המכתב, שהיוו בעיניו מצבה לרגעיהם האחרונים של הוריו, שמר שמרקוביץ' עמו כל ימי חייו.

48 בכל הכפרים של נפת Tyvrov, מחוץ לכפר הראשי, התפקדו ערב מלחמת העולם השנייה בסך הכול כאלף יהודים (Altshuler, ed. 48).

49 Liakhovitskii, Iu. M., *Popranaia Mezuzia; Kniga Drobitskogo iara* (Kharkov, 1991) 94–95.

יוסף נודלמן, קצין צבא קבע בחיל השריון בצבא האדום, כתב כדלקמן שנים לאחר השחרור:

ב-1944, כאשר נודע לי כי שוחררו הערים ז'יטומיר ונובוגרד-וולינסקי (Novograd-Volynskii), שלחתי מיד שאילתא לקראסנוארמיסק (Krasnoarmeisk), שם התגוררה משפחתי עד לפרוץ המלחמה... על פיסת נייר קטנה נכתב: "משפחתך נספתה בידי הכובשים הגרמנים-פשיסטים". ציפיתי כי אקבל תשובה כזאת, אף על פי כן בכיתי כילד כל הלילה.⁵⁰

לוחם אחר, תושב העיר ניקולאיב (Nikolaev),⁵¹ ששוחררה בסוף מרץ 1944, פנה לידידתו, שהודיעה לו כי הוריו ואחיו נרצחו בין ה-15 ל-17 בספטמבר 1941. בהתכתבות בין השניים תיארה הכותבת את חיי בני משפחתה ואת חזרתה של העיר לחיים רגילים.⁵² מהתכתבות ידידותית זו, שבה הדגישה הכותבת שטרם נישאה, בלט הפער בין הבדידות והיתמות של הלוחם היהודי לבין חייה של ידידתו ובני משפחתה.

לוחם יהודי נוסף, שהתנדב לצבא סמוך לפלישה הגרמנית לברית-המועצות ועבר את כל תלאות המלחמה, כתב לימים את הדברים האלה: "לא פעם בכיתי. נזכרתי באימא, באבא, בסבא ובסבתא".⁵³ אותה תחושת יתמות באה לביטוי גם במכתב שכתב חייל יהודי נוסף, לאחר שנודע לו כי כל בני משפחתו נרצחו (כנראה בסביבות ברסלב). כך הוא חותם את מכתבו: "מדוע אני בעצם כותב לכם, הרי אתם אנשים זרים לי?... קשה לי ואני מוכרח לחלוק עם מישהו את הכול, אין לי אף נפש קרובה אחת, הבינו אותי!"⁵⁴ החייל בוריס שוורצמן סיים מכתב שכתב לאביו של חברו, שנפל בקרב ב-3 ביולי 1943, במילים אלה: "עברו שנתיים מאז שאיבדתי את משפחתי... פעם גרתי באודסה – אב, אישה ובן תשע, איבדתי את הכול אין לי עכשיו אף אחד."⁵⁵

ההיסטוריונית והפסיכולוגית סניבסקאיה (Seniavskaia) מציינת במחקרה, כי היחס לאויב היה קשור גם לביוגרפיה האישית של הלוחם, כגון "אם היו במשפחה אנשים שנרצחו על ידי האויב, אם נשאר מי שהוא מבני המשפחה בשטח הכבוש וכיוצא בזה".⁵⁶ דברים אלה נכונים לא רק לגבי יחסו של הלוחם לאויב, אלא תקפים שבעתיים לגבי מצבו הרגשי של הלוחם היהודי, בהשוואה לחבריו לנשק הלא-יהודים. תחושות היתמות ועצמת רגש ההשתייכות לעם היהודי הגבירו את רצונם של לוחמים יהודים לא מעטים להתקרב זה לזה, תגובה שעמדה בניגוד מוחלט לגילויי שנאת היהודים שבהם נתקלו בשורות הצבא הסובייטי.

50 Iosif Nudelman, "Evrei na voine", *Nam dorogi eti pozabyt' nelzia* (Jerusalem, 1995) 173.

51 ערב מלחמת העולם השנייה מנה היישוב היהודי בניקולאיב יותר מ-25,000 נפש .Altshuler, ed. 25

52 למכתבים אלה ראו ארכיון יד ושם, חטיבה 075, תיק 490.

53 ארכיון יד ושם, עדות מס' 03/3686, עמ' 3.

54 למכתבים אלה ראו ארכיון יד ושם, חטיבה 075, תיק 490.

55 *Sokhrani moi pis'ma* 129.

56 Elena Seniavskaia, *Chelovek na voine—Istoriko-psikhologicheskie ocherki* (Moskva, 1997) 39.

כשמדובר בכיטויים אנטישמיים בשורות הצבא, דומה שיש מקום להבחין בין השנים הראשונות של המלחמה הסובייטית-גרמנית, לבין המשכה. יש להניח כי בשנים 1941-1942 לא חשו החיילים היהודים בצבא האדום כיטויים בוטים של אנטישמיות, גם אם היו רמזות שלא היו לטעמם, אך אישושן המלא של השערות אלו עדיין דורש מחקר מקיף שטרם בוצע.

על רמזות מסוג זה מספר המשורר והעיתונאי הרוסי ממוצא יהודי, אלכסנדר (יצחק) סובולב (Sobolev) (1915-1986),⁵⁷ אשר גויס לצבא האדום ב־1942, ושחרר בסוף מאי 1944 בעקבות פציעה קשה והלם קרב. ברומן האוטוביוגרפי "יפים סגל – הסמל שנפגע בהלם קרב" הוא כותב:

כאשר לחבריו לפלוגה של יפים [המחבר] נודע שהוא יהודי, הם צעקו בקול רם: "זה לא ייתכן, איזה יהודי הוא סגל זה? אתה בחור אמיץ, מקלען והלכת אפילו לסיור [מעבר לקווי האויב]. לא! היהודים הם לא כאלה. עכשיו כולם מתחבאים בעורף, וגם שם המשפחה שלך אינו איזה חיימוביץ', רבינוביץ', אברמוביץ'. והשערות המתולתלות? אז מה, גם אצלנו, הרוסים, יש המון מתולתלים. הפסק להכפיש את עצמך, אתה לא יהודי!" יפים נדרך לנעימה הצחקנית, המולזלת והמאוסה שבה ביטאו את השמות חיימוביץ', רבינוביץ', אברמוביץ'.⁵⁸

הסטריאוטיפ המסורתי של היהודי, שהיה מושרש עמוק בתודעת הציבור הלא־יהודי, מצא את ביטוי גם בשורות הצבא – כפי שגריניא, חברו של הצלם יבגני חאלדיי, לא היה מסוגל אף להעלות על דעתו שיהודי יהיה מפקד של "מבצר מעופף". הסטריאוטיפ הרגיו לא פעם את הלוחם היהודי, אולם לא הגיע לכלל ביטויים של שנאה והתנכלות. מצב זה הלך והשתנה עם הזמן, וככל שהצבא האדום ניצח יותר ויותר בשדות הקרב, כן גברו תחושות ההתנשאות והלאומנות בקרב בני העמים הסלביים, ומצאו את ביטוייהן גם בשורות הצבא. לכך הצטרף גורם נוסף. ביישובים ששחררו מהכיבוש הגרמני גויסו לצבא האדום כל הצעירים המקומיים, שניזונו מהתעמולה האנטישמית הנאצית, היו עדים להשמדת המוני יהודים, ואפשר שחלקם אף השתתפו בעקיפין ברצח היהודים. כך למשל היה בוריס פוטיק (Potik) (1914), בין הלוחמים ששחררו את חרקוב. לאחר הקרבות המרים נשלחה היחידה של פוטיק לנוח באחד הכפרים. כאשר הלוחמים ישבו באחד מבתי הכפר, אמר האיכר "הז'ידים אינם לוחמים!... זו הייתה הפעם הראשונה בכל דרכי הצבאית שנתקלתי בתופעה אנטישמית",

57 אלכסנדר סובולב נולד בעיירה היהודית פולונויה (Polonnoe), מחוז קמיניץ־פודולסקי. כמו צעירים יהודים רבים, עזב את העיירה בראשית שנות השלושים ועבר למוסקבה. כאן קיבל הכשרה מקצועית (FZO), עבד כמסגר ובמקביל כתב שירים ברוסית, שלא פורסמו. בקובץ כל שיריו, שראו אור במוסקבה 1996 ביוזמתה ובמימונה של אשתו הרוסייה ישנם גם שירים על נושאים יהודיים (Aleksander Sobolev, *Stroki-Arestanty* [Moskva, 1996]).

58 Aleksandr Sobolev, *Efim Segal, kontuzhenyi serzhant* (Moskva, 1999) 194.

מעיד פוטיק. חבריו לנשק הגיבו על דברים אלה בחריפות והשליכו את האיכר מבעד לחלון.⁵⁹ אולם הדעה שיהודים אינם לוחמים בקו הראשון הייתה כה מושרשת, עד שלעתים יצרה מצבים מביכים. כך למשל, דויד קוסטינבוי (Kostinboi), שנולד ב-1926 באחת העיירות באוקראינה, נמלט לפני הכיבוש ולאחר תלאות רבות הגיע למחוז צ'קלוב (Chkalov), כיום אורנבורג (Orenburg), שם גויס לצבא ושירת כתותחן בקו הראשון. כעבור שנים סיפר על מקרה אחד שפגע בו קשות:

בחור ממקום גידח בסיביר לחם אתי יותר משבועיים. חפרנו שוחות ירי, התיישבנו ועישנו, ולפתע הוא הצהיר "הז'ידים אינם לוחמים" ... זה כאב לי מאוד. על הפלוגה (rota) פיקד הסמל שוורצור (Shvartsur) ובסוללה, כחמישים מטר מאתנו, היה היהודי אנשל (Anshel). כל יום אני מתהלך עם אותו בחור, ויחד אתו אנו עוברים את כל הצרות, אולם בשבילי בכל זאת "הז'ידים לא לוחמים".

לאחר שקוסטינבוי הכעוס הגיב בקללה רוסית עסיסית, ביקש הבחור סליחה, וטען שלא ידע כלל שהחיל שלצדו הוא נלחם הוא יהודי – מה שלא הקל על קוסטינבוי.⁶⁰ על הלכי רוח דומים סיפר גם שלמה פרנקל (1924) מצ'ודנובסק (Chudnovsk) שבמחוז ז'יטומיר (Zhytomyr). אביו היה רופא, ודודו עבד במכון להכשרת רופאים. פרנקל פונה יחד עם עובדיו של מכון זה, והגיע לצפון קווקז. כאן התנדב לצבא והופנה לקורסים להכשרת קשרים. כקשר, השתתף פרנקל בקרבות רבים בקו הראשון, ולימים העיד כדלקמן על היחסים ביחידתו:

בשנת 1943, כאשר הגיעו המוני המגויסים מרוסטוב [ששחררה בשנית בפברואר]... ניתן היה לשמוע... "היהודים הסתדרו [במשרדי] המטות ובעורף ואנחנו בחפירות" ... אני הייתי מיד משתיק אותם ושואל: "היכן אתה היית כאשר היהודים בטרפוב (Trepov) ובברלין עמדו בראש ההסתערות על עירך רוסטוב, ושילמו על כך בחייהם?"⁶¹

אפשר שתגובות מסוג זה בלמו במידת־מה התבטאויות מסוימות, אולם לא היה בכוחן לשנות את הלכי הרוח בצבא, כפי שהעיד לימים נער יהודי, יליד 1930, ששרד לאחר שעבר סבל רב, ולאחר השחרור חזר למקום מגוריו, פיראטין (Piratin) שבמחוז פולטבה. הנער סיפר כי פעם פגש אותו אחד מחיילי הצבא האדום, שפנה אליו ואמר לו: "ז'יד, היכן הייתם ז'ידים! אתם כולכם ישבתם בטשקנט". עודנו מדבר אלי הוא נתן לי מכה... הגיעו הרוסים ושוב היכו... הרגשה שנותרה לי לכל ימי חיי."⁶²

L. Dubossarskii, V. Goldman and A. Peisakhovich, eds., *Voiny-evrei vo Vtoroi Mirovoi i 50 let spustia* (Tel Aviv, 1995) 196–201.

<http://www.iremember.ru> 4. 60

שם 10. 61

עדותו של יוסף פישר, יליד פיראטין, ארכיון יד ושם, 03/3951, עמ' 21. 62

תופעה זו, שהלכה והתרחבה כנראה בשורות הצבא האדום, הטרידה את איליה ארנבורג, שהיה רגיש לביטויים אנטישמיים, וביקר ביחידות רבות בתפקידו ככתב של עיתון הצבא האדום. ארנבורג מצא לנכון להעלות את הנושא בצורה עקיפה, בדרכו הייחודית, בישיבת המליאה השנייה של הוועד היהודי האנטי־פשיסטי (18-20 בפברואר 1943). ארנבורג בחר שלא להתייחס לאנטישמיות בצבא, אלא להצביע על קיומה בעורף, ועל חדירתה בעקיפין לצבא, מה שלטענתו פגע בכושר הלחימה.

רבים [מהלוחמים] בחזית לא הרגישו עצמם יהודים כלל. הם החלו להרגיש זאת רק כאשר קיבלו מכתבים מקרוביהם מאוזבקיסטן או מקוכסטן. במכתבים נאמר "אצלנו מספרים שלא רואים יהודים בחזית, הם אינם לוחמים". כאשר [הלוחמים] קיבלו ידיעות מעין אלה בהימצאם בחפירות או בנסיעה, הופרה השלווה שלהם... אם ברצוננו שהלוחמים והמפקדים היהודים של הצבא האדום יוכלו לבצע את תפקידם, אנו חייבים לספר כיצד היהודים לוחמים בחזית.⁶³

השנאה ליהודים בשורות הצבא מצאה את ביטוייה גם במכתבים פרטיים. כך למשל, אחד הלוחמים בחזית סטלינגרד, שקודם לגיוסו היה כלוא כנראה באחד הגולאגים, כתב את הדברים האלה:

חבל שהרבה אנשים נהרגים בגלל הטפילים ושלטונם על העם הרוסי, שעל עצמותיו נבנה הסוציאליזם. עצמות אלה נאנחות עתה ברעש גדול... אולם כל זה לא די לאדם [הרוסי], שאותו יש [להכות] עוד ועוד כדי שיעשה רע יותר ויתעורר [להכיר], שהיהודים הם הטפיל החכם והטורף הראשון במעלה, ועם זאת ערמומי ושקט, שאין לתת לו דריסת רגל בשום מקום... נמאס להיטלטל ולהילחם בעד איזה שהם יהודים...⁶⁴

אחד הלוחמים כתב, שנים רבות לאחר מעשה, על מקרה בוטה של שנאת יהודים בצבא האדום. הדבר התרחש באחד מימי הקרבות העקובים מדם במבצע ז'יטומיר־ברדיצ'ב (14.1.1944-24.12.1943). הכותב נרדם, אחרי ימי לחימה רצופים, כשלפתע העיר אותו מפקד הגדוד (Labazov) בצעקות:

'מדוע אינך מדווח?! אני אוסר לישון במלחמה! תיזהר ממני, פרצוף של יהודון (Zhidovskaia morda). זו אינה פלסטינה שלך!... איבדתי את השליטה העצמית ושלפתי מן הנרתיק את האקדח שלי.'⁶⁵

63 צווייטער פלעגום פון יידישן אנטיפשיסטישן קאמיטעט אין פסער, אייניקייט, 15.3.1943.

64 *Stalingradskaia epopeia* (Moskva, 2000) 241.

Ben-Ami 131. 65

הלוחם היהודי אכן נענש על תגובתו, אולם האירוע פגע בו קשות, כפי שמעיד התיאור המדויק שמסר גם כעבור שנים רבות. ואכן, גדליה סאפיאן רשם ביומנו בראשית ינואר 1945: "יוצא לי לשמוע הלצות בעלות כוונות אנטישמיות גסות ביותר".⁶⁶ שנאת היהודים, שגילויה הבוטים התגלו גם בשורות הלוחמים, רק העצימה את תחושת ההזדהות של החיילים היהודים עם בני עמם.

***

קשה לקבוע כי מאות אלפי הלוחמים היהודים בצבא האדום בשנות המלחמה הסובייטית-גרמנית הגיבו על השואה בתגובה אחידה. לא מעט לוחמים ראו ברצח היהודים חלק מאכזריותו הכללית של הכובש. המקורות אף מראים על מגוון תגובות, הן בקרב הלוחמים הלא יהודים והן בתחושותיהם של הלוחמים היהודים. עם זאת, אין ספק שנמצאו גם לוחמים לא מעטים שהמפגש הבלתי אמצעי עם הגורל הייחודי שנכפה על העם היהודי בשואה, בתוספת עוינות מצד חבריהם לנשק, שינו לפחות במידה מסוימת, לטווח קצר או ארוך, את תפיסותיהם לגבי הלאומיות היהודית וסמליה, וטבעו את חותמם על זהותם הלאומית.